

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Dawne i współczesne determinanty zmian interferencyjnych na obszarze polsko-czeskiego pogranicza językowego

Author: Robert Mrózek

Citation style: Mrózek Robert. (2011). Dawne i współczesne determinanty zmian interferencyjnych na obszarze polsko-czeskiego pogranicza językowego. "Rozprawy Komisji Językowej (Łódź)" (T. 56 (2011), s. 153-159).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

ROBERT MRÓZEK
Cieszyn

**DAWNE I WSPÓŁCZESNE DETERMINANTY
ZMIAN INTERFERENCYJNYCH NA OBSZARZE
POLSKO-CZESKIEGO POGRANICZA JĘZYKOWEGO**

FORMER AND CURRENT DETERMINANTS OF INTERFERENTIAL
CHANGES IN THE AREA OF POLISH-CZECH LINGUISTIC BORDERLANDS

Abstract

The communication situation in the area of historical Cieszyn Silesia divided by Polish-Czech border.

Keywords: linguistic borderland, interferences, dialect, sociolect, linguistic communication, synchronous and diachronic perspective of research

Słowa kluczowe: pogranicze językowe, interferencje, dialekt, socjolekt, komunikacja językowa, synchroniczna i diachroniczna perspektywa badawcza

Językoznawcze badania pogranicza winny z metodologicznej konieczności, jak wiadomo, uwzględniać w oglądzie kontaktów języków pokrewnych bądź niespokrewnionych nie tylko synchroniczną, ale także diachroniczną perspektywę oceny jednostronnych czy wzajemnych wpływów. Diachronia ta obejmuje zarówno płaszczyznę przemian historyczno-politycznych czy administracyjnych, jak i społeczno-kulturowych, determinujących zakresy i charakter jakościowy odpowiednich wpływów językowych.

Obszar polsko-czeskiego pogranicza językowego w niniejszym fragmentarycznym ujęciu ogranicza się do terytorialnego centrum mniejszości polskiej w Czechach. Należy wspomnieć, że koncentracja polskiej społeczności etnicznej w przygranicznych powiatach (karwińskim i frydecko-misteckim) okręgu północnomorawskiego wiąże się ze sztucznym podziałem polsko-czechosłowacką granicą państwową w roku 1920 historycznego obszaru Śląska Cieszyńskiego (dawnego Księstwa Cieszyńskiego) i włączeniem do Czechosłowacji jego części

za Olzą (rzeką graniczną) z ponadstutysięczną grupą polskich mieszkańców. Od okresu międzywojennego teren ten określany jest w Polsce jako Zaolzie. Ludność polska, zespolona z pokolenia na pokolenie dbałością o zachowanie własnej tradycji kulturowej i tożsamości, cechowała się wysokim stopniem uświadamienia społecznego i narodowego oraz rozwiniętymi formami życia organizacyjnego. Korzystając z praw narodowościowych, społeczeństwo polskie szczególną troską otaczało szkolnictwo ludowe i wydziałowe, rozwijane przez Macierz Szkolną w Czechosłowacji.

Zasadniczą rolę w procesach integracyjnych tej społeczności odgrywał język w jego lokalnej odmianie, zakorzenionej w południowośląskim wariacie polszczyzny ogólnej, który, odrywając się od podłoża dialektalnego, kształtował się wielowiekowo w lokalnych wspólnotach. Wśród dokumentujących ten wariant – jako efekt ścierania się dwóch systemów: gwarowego i ogólnego – tekstów archiwalnych [Mrózek, 1991] są także takie, w których gwara występuje jako system podstawowy. Są to rękopiśmienne teksty niektórych XVIII-wiecznych kazań kościelnych, które, adresowane do ludowego odbiorcy, stanowią przykłady świadomego użycia gwary, z całym bogactwem jej środków ekspresji, w funkcji języka literackiego [Wronicz, 2001]. Gwarowe świadectwa zawierają także m.in. teksty XVIII-wiecznych przysięg sądowych, XIX-wiecznych testamentów, rachunków rzemieślniczych czy chłopskich zapisów kronikarskich. Elementy gwary są też znamioną właściwością druków pisarzy cieszyńskich XVIII w. [Wronicz, 1981].

Z rozwojem dialektologii wiążą się nie tylko próby wyznaczania granicy języka polskiego na Śląsku, ale także spory naukowe dotyczące genezy i przynależności etnicznej określonych dialektów [zob. m.in. Labocha, 2007]. W opracowaniu *Dialekty polskie Śląska*, a wcześniej w artykule *Polsko-czeska granica językowa* Kazimierz Nitsch [1907; 1909] wytyczył zachodnią granicę języka polskiego jako granicę między językiem polskim a wąskim pasem przechodniego dialektu polsko-czeskiego, przyjmując istnienie obszarów, na których mieszka ludność jednolita, ale językowo bliska obu sąsiadującym ze sobą typom językowym, czyli polskiemu i czeskiemu, a także obszarów gwar mieszanych. Pomijając szczegóły znanej dyskusji w środowiskach językoznawczych, należy tu wspomnieć, iż Karol Dejna reprezentował pogląd, że „granicą języków polskiego i czeskiego jest, o ile nie cały teren dialektu laskiego, to przynajmniej szeroki pas północno-wschodni typowo i silnie przejściowych jego gwar” [Dejna, 1953, s. 247; zob. też Dejna, 1977]. Podejmując niejako próbę godzenia polsko-czeskiego sporu, w którym większość badaczy czeskich wiązała genezę gwar laskich z czeskim obszarem etnicznym, Edward Lotko [1959] formułuje tezę, że z punktu widzenia synchronicznego gwary laskie i gwara zachodniocieszyńska mają charakter mieszany, jednakże pomiędzy gwarami laskimi (czeskimi) i gwarą zachodniocieszyńską (zdecydowanie polską) istnieje wąski pas właściwych gwar przejściowych.

Współcześnie, jak pokazują efekty badań komunikacyjnojęzykowych w środowiskach Zaolzia, krzyżują się na owym pograniczu procesy, w wyniku których pierwotnie polska gwara nabiera coraz więcej cech czeskich, pełniąc funkcję języka potocznego „wszystkich, niezależnie od wykształcenia, Polaków zaolziańskich, którzy identyfikują się jednak bardziej z Czechami z Zaolzia niż Polakami z Polski. Młode pokolenie ma często podwójną tożsamość – polską i czeską” [Labocha, 2009, s. 148]. Ten personalny wymiar pogranicza, zdaniem Elżbiety Smułkowej [2007], stanowi punkt wyjścia do analizy współczesnych zachowań komunikacyjnych.

Wspomniany sztuczny podział tego historycznie ukształtowanego obszaru na początku wieku XX polsko-czeską granicą państwową rozdzielił także lokalne wspólnoty komunikatywne pod względem ich uczestnictwa w odmiennych procesach kształtowania się nowych uwarunkowań i komponentów sytuacji językowej po obu stronach owej granicy. Stał się źródłem dwu odrębnych nurtów rozwojowych polszczyzny, po stronie czeskiej (pierwotnie czechosłowackiej) narażonej na systematyczne oddziaływanie języka czeskiego, zintensyfikowane po drugiej wojnie światowej wskutek strukturalnych zmian administracyjnych, narodowościowych, społecznych i zawodowych oraz rodzinnych (w wyniku małżeństw mieszanych).

Wywołane sygnalizowanymi procesami zmiany językowe w środowiskach lokalnych są współcześnie uwarunkowane trójczłonową relacją takich składników kompetencji komunikatywnej (socjolingwistycznej) rozmówców, jak: gwara lokalna – język polski (w rzeczywistości przede wszystkim jego regionalno-lokalna odmiana mówiona) – język czeski, używanych przemiennie przez te same osoby z różną sprawnością. W tym relacyjnym układzie rolę nieoficjalnego języka potocznego pełni gwara (cieszyńska, jabłonkowska, bogumińska w kompleksie polskich gwar zachodniocieszyńskich), rolę języków oficjalnych zaś – języki ogólne: polski i czeski.

Choć sfera kontaktów oficjalnych nie jest całkowicie zdominowana przez język czeski, przejawy bilingwizmu zaolziańskiej społeczności nacechowane są w jej zachowaniach językowych wyrazistymi zależnościami od zróżnicowań sytuacyjno-środowiskowych, wyznaczających specyficzny zakres funkcjonalności polszczyzny ogólnej.

Polszczyzna ta, wypierana w heterogenicznych narodowościowo środowiskach rodzinnych przez odmianę gwarową oraz język czeski, kultywowana jedynie w jednolitych rodzinach inteligenckich o utrwalonych tradycjach i nastrojach patriotycznych, w polskich instytucjach i miejscach użyteczności publicznej, ma ograniczony zasięg komunikacyjny, determinowany ekspansywnością czeszczyzny jako oficjalnego języka większości, a także rangą ról społecznych rozmówców. Polszczyznę ogólną eksponują w kontaktach oficjalnych środowiska nauczycielskie, dziennikarskie i aktorskie, studenci, pracownicy i działacze polskich towarzystw oraz placówek kulturalno-oświatowych.

Sygnalizowana prymarność komunikatywna odmiany gwarowej polszczyzny (ugruntowana motywacjami historyczno-pokoleniowymi) oraz bezpośredni kontakt pokrewnych języków, a także rozszerzające się zjawisko bilingwizmu (polilingwizmu) – to splot uwarunkowań różnorodnych procesów interferencyjnych, których ślady – zróżnicowane zakresowo i frekwencyjnie w obrębie zachowań językowych starszego i młodszego pokolenia – uwidaczniają się współcześnie w aktach mowy. Są one wynikiem zarówno wzajemnych wpływów gwary i polskiego języka ogólnego, jak i języków etnicznych: czeskiego i polskiego, a także języka czeskiego i lokalnej gwary. Tak więc wielosystemowość komunikacji językowej polskiej wspólnoty lokalnej i jej grup środowiskowych staje się źródłem osobliwych właściwości tekstów, komponowanych przez uczestników aktu porozumiewania się w sytuacjach oficjalnych i nieoficjalnych [Mrózek, 1997].

Użytkownicy polszczyzny ogólnej (literackiej) wiążą jej przyswojenie i doskonalenie z polskimi ośrodkami szkolnej edukacji. Przestrzeń edukacyjna ulega tu jednak stałym przeobrażeniom. Efektem redukcji w okresie powojennym szkół z polskim językiem nauczania, głównie wiejskich, niżej zorganizowanych, i trzykrotnego spadku liczby uczniów w ciągu ostatnich dziesięcioleci jest obecny stan ilościowy społeczności uczniowskiej polskich szkół podstawowych, które od klasy drugiej uwzględniają w programach kształcenia także język czeski.

Absolwenci tych szkół mają możliwość kontynuowania nauki w polskim gimnazjum (w którym do obowiązkowych przedmiotów maturalnych należą język polski oraz język czeski), a także w polskich klasach techników (z nauczaniem przedmiotów niehumanistycznych w języku czeskim); kierując się do szkół zawodowych wyłącznie czeskich, nauki języka polskiego już nie kontynuują.

W zachowaniach językowych uczniów, tworzących grupy środowiskowe o zróżnicowanej spoistości wewnętrznej w obrębie poszczególnych organizmów szkolnych, znajduje pełne odzwierciedlenie stopień skomplikowania stosunków lingwistycznych na tym obszarze. Obok języków polskiego i czeskiego, kształconych w oficjalnym procesie edukacyjnym i używanych w odpowiednich sytuacjach oficjalnych, szkolnych i pozaszkolnych, wykształca się żywiołowo i odnawia w toku różnorodnych przemian (głównie w warstwie leksykalnej) swoisty kod środowiskowy, stający się środkiem porozumiewania się uczniów w sytuacjach nieoficjalnych [por. np. Mrózek, 1995]. Oprócz kumulowania składników i właściwości typowych dla socjolektu uczniowskiego w kodzie tym odbija się specyfika zaolziańskiej złożoności zjawisk komunikatywnych. Polski socjolekt młodzieżowy, funkcjonujący poza oficjalno-lekcyjnym obiegiem polszczyzny ogólnej, rodzi się bowiem niejako w tyglu powszechnych oddziaływań języka czeskiego – w jego odmianie literackiej, potocznej oraz regionalnej (tzw. interdialektu ostrawskiego) – na język codziennych kontaktów nieoficjalnych, czyli na konkretną, przyswojoną przez uczniów w kręgach rodzinnych lokalną gwarę zachodniocieszyńską. Rezultaty

tego procesu określają charakter apelatywnych i proprialnych komponentów leksyki środowiskowej. Zarówno w warstwie apelatywów – od neosemantyzmów i neologizmów słowotwórczych po frazeologizmy, jak i w warstwie środowiskowych antroponimów, czyli ekspresywnych nazw osobowych z funkcją przezwiskową, uwidaczniają się elementy i wykładniki fonetyczne oraz strukturalne polszczyzny ogólnej, języka czeskiego i zachodniocieszyńskiej gwary ludowej.

Utrwalone w kręgach rodzinnych właściwości owej gwary lokalnej w obrębie środowisk uczniowskich czy młodzieżowych nie tylko obejmowane są socjolektałą funkcją kreacyjną, odzwierciedloną m.in. w antroponimicznych twórcach przezwiskowych [zob. Mrózek, 1997a]. Świadome odwołania młodych rozmówców do gwary cieszyńskiej jako środka komunikacji na forum publicznym w obrębie regionu ujawniają internetowe teksty z odcieniem prywatności [por. Greń, 2007]. W tym wypadku jest to jeden z możliwych wariantów, wykorzystywanych przy przełączaniu takich kodów językowych, jak: czeski, polski, gwarowy tradycyjny, gwarowy „uwspółcześniony” [zob. też np. Davidová, 1996].

Badacze przy tym sygnalizują, że proces odejścia od tradycyjnej gwary najwyraźniej uwidaczniający się w przejmowaniu pożyczek leksykalnych i frazeologicznych, przyspiesza przyjęcie czeskiej identyfikacji narodowej. O sile oddziaływania języka czeskiego świadczą m.in. przykłady jego wpływu stwierdzone w tekstach lokalnej prasy polskiej („Głosu Ludu”, „Zwrotu”) Zaolzia [zob. Jahołkowska, 1993]; są to więc utrwalone w systemie języka autorów, nieuświadomiane formy przejęte wprost z języka czeskiego bądź zniekształcone pod wpływem czeskim formy polskie oraz najlichniesze wpływy leksykalne.

Jest kwestią oczywistą, że różnorodnym zmianom wewnątrzsystemowym ulegają także gwary wschodniocieszyńskie po polskiej stronie granicy; proces ten, choć mniej determinantywnie skomplikowany, bo związany głównie z konkurencyjnym oddziaływaniem polszczyzny ogólnej na zachowania komunikacyjne w obrębie różnych grup wiekowych, profesjonalnych i społeczno-środowiskowych, zasługuje na odrębne, szczegółowe ujęcie. W znacznym i umownym uproszczeniu można by powiedzieć, że w obu częściach i przestrzeniach terytorialnych ma się do czynienia ze współwystępowaniem różnych grup komunikacyjnych i zespołów idiolektów o niestabilnym i mieszanym charakterze. Jednak odmiennosć uwarunkowań w obrębie strefy przygranicznej na polskim obszarze państwowym (czyli jednolite etnicznie i słabsze procesy migracyjne) oraz jednorodność instytucjonalnych, w tym edukacyjno-medialnych wzorów oddziaływań językowych, zadecydowały o kontynuacji w polszczyźnie XX-wiecznej tego regionu tych właściwości i tendencji, które uobecniły się w poprzedniej fazie rozwojowej, wiążąc się głównie z rywalizacją dwóch kodów językowych – ponadregionalnego i dialektalno-gwarowego – o neutralizowanych środowiskowo wyróżnikach lokalnych.

W tym skrótowym i uproszczonym ujęciu można jeszcze powtórzyć [por. Mrózek 2004], że skala komplikacji uwarunkowań sytuacji językowej na tym obszarze – w odniesieniu zarówno do przeszłości, jak i stale przekształcającej obraz zachowań komunikacyjnojęzykowych współczesności – wymaga niezwykle dbałości o rzetelność realizacyjną odpowiedniej procedury badawczej, wspieranej ustaleniami interdyscyplinarnymi w obrębie dwóch głównych nurtów interpretacyjnych: historycznojęzykowego i socjolingwistyczno-komunikacyjnego, wnoszących do badań regionalnych istotny walor wiedzotwórczy w dobie globalizacji.

BIBLIOGRAFIA

- DAVÍDOVÁ D., 1996, Komunikační situace a adekvatnost komunikačního kodu, „Linguistica” [Ostrava], 2, s. 27–57
- DEJNA Karol, 1951–1953, Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski, t. 1–2, Łódź
- DEJNA Karol, 1977, Przynależność językowa gwar zachodniocieszyńskich, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, 23, s. 41–62
- GREŃ Z., 2007, Język młodzieży z Zaolzia w Internecie, „Prace Filologiczne”, 52, s. 231–239
- JAHOŁKOWSKA B., 1993, Przejawy interferencji języka czeskiego na przykładzie lokalnej prasy polskiej Zaolzia, „Slovanské studie. Studia slavica” [Ostrava], 1, s. 29–33
- LABOCHA J., 2007, Polsko-czeskie pogranicze na Śląsku Cieszyńskim. Zagadnienia językowe, Kraków
- LABOCHA J., 2009, Pogranicze językowe w badaniach naukowych, [w:] W kręgu języka, red. M. Skarżyński, M. Szpiczakowska, Kraków, s. 143–150
- LOTKO E., 1959, W sprawie gwar mieszanych i przejściowych, „Język Polski”, 39, s. 291–295
- MRÓZEK Robert, 1991, Rękopiśmienne teksty źródłowe do dziejów polszczyzny na Śląsku Cieszyńskim, [w:] Stan i potrzeby badań śląskoznawczych nad językiem, piśmiennictwem i folklorem, red. S. Gajda, Opole, s. 105–110
- MRÓZEK Robert, 1995, Socjolektalne elementy dyferencjacji języka, [w:] K diferenciaci současného mluvéného jazyka, Ostrava, s. 53–58
- MRÓZEK Robert, 1997, Język Polaków w Czechach, [w:] Język polski poza granicami kraju (1945–1995), red. S. Dubisz, Warszawa–Opole, s. 11–125
- MRÓZEK Robert, 1997a, Nacechowanie dialektalne składników antroponimicznych żargonu uczniów polskich w Czechach, [w:] Onomastyka i dialektologia, red. H. Popowska-Taborska, J. Duma, Warszawa, s. 197–204

- MRÓZEK Robert, 2004, Synchroniczne i diachroniczne aspekty różnicowania rzeczywistości językowej regionu polsko-czeskiego pogranicza (uwagi metodologiczne), „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, 39, s. 263–272
- NITSCH Kazimierz, 1907, Polsko-czeska granica językowa, „Świat Słowiański”, 3/1, s. 201–211
- NITSCH Kazimierz, 1909/1939, Dialekty polskie Śląska, Kraków
- SMULKOWA Elżbieta, 2007, Wokół pojęcia pogranicze. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym, [w:] *Pogranicze Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. S. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa, s. 5–14
- WRONICZ J., 1981, Język pisarzy cieszyńskich XIX w. (na podstawie druków), *Studia Językoznawcze VII*, s. 109–152
- WRONICZ J., 2001, *Kazania cieszyńskie z XVIII wieku ks. Henryka Brauna. Tekst i analiza języka*, Cieszyn–Kraków

Robert Mrózek

DAWNE I WSPÓŁCZESNE DETERMINANTY ZMIAN INTERFERENCYJNYCH NA OBSZARZE POLSKO-CZESKIEGO POGRANICZA JĘZYKOWEGO

Streszczenie

Artykuł w skrótownym ujęciu sygnalizuje dialektalno-socjolektalną złożoność i zmienność procesów komunikacyjnojęzykowych na historycznym obszarze Śląska Cieszyńskiego, podzielonego w 1920 r. polsko-czeską granicą państwową, uwzględniając determinanty narodowościowe, pokoleniowe i środowiskowe zróżnicowanych zachowań komunikacyjnych na obszarze po obu stronach granicznej rzeki Olzy.

FORMER AND CURRENT DETERMINANTS OF INTERFERENTIAL CHANGES IN THE AREA OF POLISH-CZECH LINGUISTIC BORDERLANDS

Summary

The article briefly indicates the dialectic-sociolectic complexity as well as variability of communicative-linguistic processes in the historical area of Cieszyn Silesia, split in 1920 by Polish-Czech state border, which takes into consideration the national, generational and environmental determinants of differential behaviors in the area on both sides of the border river Olza.